

# Η ώρα της περισυλλογής

Jean-Pierre Adam

Αρχιτέκτων-Αρχαιολόγος

Σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στην *Καθημερινή* στις 29.7.06, παρουσιάστηκε το πρόγραμμα της αναστήλωσης της Στοάς του Φιλίππου στη Δήλο. Η παρουσίαση ενός σχεδίου, που κινητοποιεί πολλές ειδικότητες στους χώρους της αρχαιολογίας, της εικονικής πραγματικότητας και της μηχανικής, μας προτρέπει να σταθούμε για λίγο και να σκεφτούμε, ώστε να αποφύγουμε ενδεχόμενα λάθη που οι επόμενες γενιές θα μπορούσαν να μας καταλογίσουν. Εν όψει του φιλόδοξου αυτού προγράμματος και της πολυπλοκότητας των κινδύνων που εγκυμονεί, ίσως πρέπει να θέσουμε κάποια ερωτήματα που θα επαναθέσουν την προβληματική της αναστήλωσης της Στοάς του Φιλίππου στη θεωρητική της διάσταση.

**Η** ιστορία του 20ού αιώνα είναι διάσπαρτη από εγχειρήματα παρόμοια με αυτό που προτείνεται σήμερα, τα οποία, παρ' όλες τις αξιέπαινες προθέσεις σχετικά με τη συντήρηση και τη διάθεση ενός σημαίνοντος μνημείου, αποδείχτηκαν εκ των υστέρων περισσότερο ή λιγότερο συνετά, αν όχι επιβλαβή για τα ίδια τα αρχαία. Η Κνωσός, η Λίνδος, η Στοά του Αττάλου κ.λπ., έχουν γίνει παραδείγματα νοστοροπίας και στάσεως που συχνά καταγγέλλονται σήμερα, τόσο από την επιστημονική κοινότητα, όσο και από το ευρύ κοινό.

Τα ερωτήματα που θέτουμε εδώ είναι τρία:

Το πρώτο ερώτημα αφορά το νόημα που θα είχε σήμερα αυτή η προγραμματιζόμενη αναστήλωση. Γιατί να επιλεγεί το συγκεκριμένο κτίριο, σημαντικό βέβαια για την ιστορία της Δήλου, ανάμεσα σε δεκάδες άλλα εξίσου ενδιαφέροντα για την κατανόηση του χώρου, τα οποία θα παραμείνουν εσαεί σε ερειπιώδη κατάσταση; Και όταν μας διαβεβαιώνουν ότι η πληθώρα διατηρημένων στοιχείων αφ' ενός, και αφ' ετέρου η

1. Αεροφωτογραφία τμήματος του αρχαιολογικού χώρου της Δήλου.

υποδειγματική μελέτη επιβάλλουν την αναστήλωση, είναι δυνατόν να μας ικανοποιούν τέτοια απλοϊκά επιχειρήματα, ώστε να δικαιολογήσουμε ένα έργο του οποίου οι κίνδυνοι ξεπερνούν κατά πολύ τις επιστημονικές και τεχνικές προδιαγραφές; Η έννοια της αυθεντικότητας, που αυτοδίκαια εγγυώνται οι εν λόγω προδιαγραφές, έν-

νοια η οποία προβάλλεται για να δικαιολογήσει ένα τέτοιο σχέδιο, δεν πρέπει να λαμβάνεται ως αποφασιστικό κριτήριο. Διότι, όταν συζητούμε για τη Στοά του Φιλίππου στη Δήλο, υποχρεούμεθα αμέσως να αναρωτηθούμε τι εννοούμε σήμερα με τον όρο αυθεντικότητα: Είναι η αρχική μορφή του μνημείου που πρέπει, πάση



θυσία, να ξαναβρούμε καταφεύγοντας σε τέτοια αναστηλωτικά εγχειρήματα, ή μήπως είναι μάλλον το σύνολο των διαδοχικών μορφών που γνώρισαν τούτα τα οικοδομήματα κατά τη διάρκεια διαφόρων γεγονότων από την εποχή της οικοδόμησής τους και εξής, κυρίως μετά τις καταστροφές του 88 και του 69 π.Χ., οι οποίες επέφεραν τον αφανισμό του χώρου και, τέλος, την ανακάλυψή τους, με τις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής, στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα; Μήπως, αλήθεια, η αυθεντικότητα του χώρου της Δήλου βρίσκεται σήμερα περισσότερο στην κατάσταση έντονης ερείπωσης στην οποία βλέπουμε τα αρχαία, παρά στην υποθετική και μάλλον φιλόδοξη ανακατασκευή, ακόμα και εάν αυτή εξασφαλίζεται από τη χρήση αυθεντικών στοιχείων της τάξεως του 80%;

Εξάλλου, αναλογιζόμενος κάποιος σήμερα το νόημα ενός τέτοιου έργου, δεν μπορεί να παραβλέψει και τις οικονομικές παραμέτρους. Παρ' όλα αυτά δεν υπάρχει καμία αναφορά στον προϋπολογισμό του έργου, μόλο που στο παρόν στάδιο θα έπρεπε να έχει ήδη γίνει μια σοβαρή εκτίμηση του οικονομικού κόστους, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατόν να υπολογιστούν

τα επιπλέον έξοδα που θα προκύψουν αναπόφευκτα κατά τη διάρκεια των εργασιών. Δεν χρειάζονται μαντικές ικανότητες για να καταλάβει κανείς πως υπάρχει κίνδυνος τα ποσά που θα απαιτηθούν να είναι υπέρογκα. Ζούμε λοιπόν σε μια τόσο εύπορη κοινωνία ώστε να αναλάβουμε ένα τόσο μεγάλο έργο, τη στιγμή μάλιστα που γνωρίζουμε καλά ότι ο νησιωτικός χαρακτήρας του χώρου επαυξάνει σημαντικά το κόστος της αναστήλωσης;

Ας υποθέσουμε όμως ότι το έργο συντελείται. Τελικά, αν αναστηλώνεται η Στοά, ποιο θα ήταν το όφελος; Τι θα κερδηθεί και τι θα χυθεί με το έργο αυτό; Είναι βασικό, πριν αναλάβουμε στιδήποτε, να υπολογίσουμε τον τελικό ισολογισμό, ώστε να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε αυτά τα απολύτως εύλογα ερωτήματα. Διότι, πέρα από τα τεχνικά και τα επιστημονικά επιχειρήματα που προβάλλονται και που δείχνουν να είναι μόνο προφάσεις, δεν μας λένε ποιος είναι στην πραγματικότητα ο στόχος.

- Αν πρόκειται να αξιοποιήσουμε την αρχαιολογική μας κληρονομιά, η Ελλάδα κατέχει αρκετά πλούτη σ' αυτόν τον τομέα, ώστε να μη χρειάζεται να δείξει το μεγαλείο του παρελθόντος με τέτοια υπεροψία.

**2. Η αναστηλωμένη Στοά του Αττάλου στην αρχαία Αγορά της Αθήνας.**



- Αν θέλουμε ένα παράδειγμα για το πώς ήταν τέτοιου είδους οικοδομήματα, δεν έχουμε παρά να στραφούμε προς τη Στοά του Αττάλου, αναστηλωμένη στη δεκαετία του '50, στην Αγορά της Αθήνας, ευτυχώς μέσα σε ένα αστικό περιβάλλον στο οποίο γρήγορα ενσωματώθηκε. Αν και δεν ανήκει στην ίδια εποχή με τη Στοά του Φιλίππου (έχουν 60 χρόνια διαφορά), ούτε και είναι της ίδιας κατασκευής, δεν παύει να αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μνημειώδους αρχιτεκτονικής αυτού του τύπου.

- Αν πρόκειται να καταστήσουμε τα κατάλοιπα του μνημείου περισσότερο ευκρινή και ευανάγνωστα, όπως είχε δηλωθεί σαφώς για το προκείμενο σχέδιο, πρέπει τότε να θέσουμε ένα ακόμα ερώτημα. Αυτό το ερώτημα, ομοίως ουσιαστικό, αφορά στον οπτικό αντίκτυπο που θα είχε μια τέτοια αναστήλωση στο περιβάλλον τοπίο και, κατ' επέκταση, στην ταυτότητα του μοναδικού, εξαιρετικού χώρου της Δήλου. Αυτός ο χώρος είναι κυρίως ένα τοπίο. Και ένα τοπίο είναι πρωτίστως ένα κοινωνικό δημιούργημα, προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, τόσο της αρχαίας, όσο και εκείνης που, αιώνες αργότερα, το αποκάλυψε με την αρχαιολογική σκαπάνη. Ο χώρος είναι και αυτός ένα πολιτισμικό μάρφωμα, καθώς σήμερα αποτελεί ένα πολύτιμο κειμήλιο, μια κληρονομιά όλων των Ελλήνων κυρίως, αλλά και του συνόλου του δυτικού πολιτισμού. Για όλους αυτούς τους λόγους, τούτο το αυστηρό και συχνά δυσνόητο τοπίο, του οποίου η ομορφιά βρίσκεται στην έκταση που έχει και στην ανακλητική του δύναμη, αξίζει περίσκεψη, σεβασμό, προστασία. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι η ταυτότητα της Δήλου είναι ταυτόχρονα πολύ δυνατή και πολύ εύθραυστη. Πρέπει να

προσέξουμε να μην την καταστρέψουμε με πειραματισμούς, που γνωρίζουμε ότι παρουσιάζουν ένα πραγματικό ρίσκο, τις μακροπρόθεσμες συνέπειες του οποίου είναι δύσκολο να σταθμίσουμε.

Διαπιστώνουμε, για παράδειγμα, και όχι μόνο στη Δήλο όπου τα αρχαία δεν σώζονται σε μεγάλο ύψος, ότι κάθε αναστήλωση που επαναφέρει τον κατακόρυφο άξονα, ιδίως η αναστήλωση κίωνων και τμημάτων τοίχων, μαγνητίζει τους επισκέπτες. Οι τελευταίοι, γυρεύοντας οπτικά σημεία αναφοράς για τον προσανατολισμό τους, στρέφονται, φυσικά, προς τις αναστηλώσεις, με κίνδυνο να αγνοήσουν ό,τι άλλο βρίσκεται γύρω τους και να προσπερνούν, χωρίς να βλέπουν σημαντικά μνημεία που τυχαίνει να βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση.

Κάθε αναστήλωση χαρακτηρίζεται από ένα είδος αναπόφευκτου παράδοξου. Από τη μια, αποκαλύπτει στα μάτια του επισκέπτη την ύπαρξη ενός μνημείου, που χωρίς αυτήν θα παρέμενε αδιάφορο, και από την άλλη το τονίζει, απομονώνοντάς το και αποκόβοντάς το από το άμεσο περιβάλλον του. Τέτοιου είδους επεμβάσεις θα πρέπει να γίνονται λοιπόν με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή, έχοντας πάντοτε κατά νου το συνολικό πλαίσιο.

Σε ένα Ιερό, όπως της Δήλου, όπου η τρίτη διάσταση είναι σχεδόν απύσχα, ο οπτικός αντίκτυπος που θα προκαλούσε η αναστήλωση της Στοάς του Φιλίππου, εκτός του ότι θα φαινόταν από τη θάλασσα και την ακτή σαν ένα μεγάλο φράγμα, θα προξενούσε και μια βίαιη αντίθεση με τη γενική ερειπιώδη εικόνα του χώρου.

Υπό την επήρεια της μνημειακότητας της αναστηλωμένης Στοάς, υπάρχει όντως ο κίνδυνος να δούμε να εξαφανίζεται οριστικά το ενδιαφέρον του επισκέπτη για μνημεία λιγότερο εντυπωσιακά, αλλά

ωστόσο ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα και συναισθηματικώς φορτισμένα. Γι' αυτόν το λόγο, όταν έρθει η στιγμή της τελικής απόφασης για την αναστήλωση, ο μνημειακός χαρακτήρας του κτιρίου και οι μεγάλες του διαστάσεις πρέπει να τύχουν μεγάλης προσοχής. Και αν η αναστηλωτική πρόταση επικρατήσει, είναι απαραίτητο να γίνει πρώτα μια δοκιμή, με τη βοήθεια μακέτας σε φυσικό μέγεθος που θα κατασκευαστεί επί τόπου, όπως γίνεται σε εξαιρετικές περιπτώσεις, για παράδειγμα στο χώρο του Glanum στη νότια Γαλλία, ή όπως έγινε για τη μεγάλη πυραμίδα του Λούβρου στο Παρίσι.

Εν όψει των απολύτως δικαιολογημένων επιφυλάξεων που προκαλεί μια παρόμοια πρόταση, θα αναρωτιόταν κανείς μήπως τελικά είναι καλύτερη η απραξία και η διατήρηση του status quo. Παρόλο που μια τέτοια πρόταση θα φαινόταν βολική για το παρόν, μακροπρόθεσμα μπορεί να αποδειχθεί μοιραία για τις αρχαιότητες.

Η λύση στο λεπτό αυτό δίλημμα πρέπει να αναζητηθεί στο τρίτο ερώτημα που τίθεται εδώ.

Υπάρχει κάποια αξιόπιστη εναλλακτική λύση στην αναστήλωση της Στοάς του Φιλίππου; Μήπως μπορούμε να κάνουμε κάτι καλύτερο ή μήπως υπάρχει κάποια άλλη λύση; Η απάντηση βεβαίως είναι καταφατική! Γιατί δεν είμαστε καταδικασμένοι να μένουμε άπρακτοι, παρατηρώντας τη σταδιακή εξαφάνιση αρχαιοτήτων που στην περίπτωση της Δήλου, το επαναλαμβάνουμε εδώ και χρόνια χωρίς να λαμβάνονται ποτέ τα απαραίτητα μέτρα, υποφέρουν κατά τρόπο απαράδεκτο από τις κλιματικές συνθήκες και μερικές φορές και από την ανθρώπινη αμέλεια.

Η λύση βρίσκεται αναμφίβολα στη συγκρότηση ενός σχεδίου διαχείρισης του συνόλου της Δήλου, που θα αντλήσει την εγκυρότητά του μέσα από την εκτίμηση των ιδιαιτεροτήτων αυτού του τόσο εύθραυστου τόπου και θα βρει το λόγο ύπαρξης και τις αρχές του μέσα από μια ενδελεχή ανάλυση του χώρου!

Μόνο ένα τέτοιο πρόγραμμα θα μπορέσει να αναχατίσει τις «φυσικές» καταστροφές που είναι συνηθισμένες με το εύθραυστο των αρχαιοτήτων και τις κλιματικές όσο



3. Τμήμα της δωρικής στοάς της Ακρόπολης της Λίνδου στη Ρόδο.



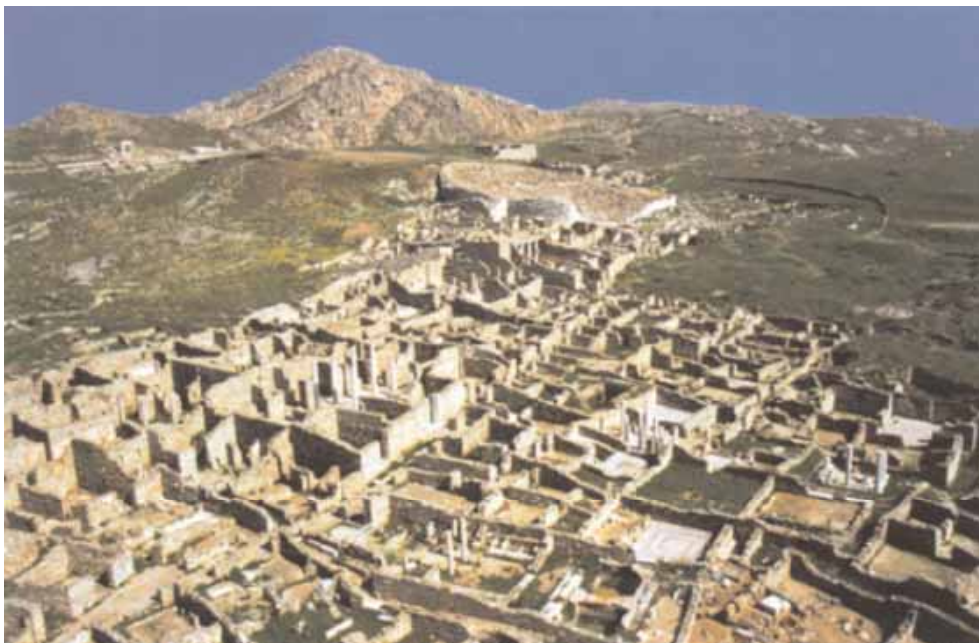
και τουριστικές διαβρώσεις. Αλλά, επίσης, θα μπορέσει να βάλει σε εφαρμογή προγράμματα αποκαταστάσεων και αναστηλώσεων που θα ανταποκρίνονται αυστηρά στις θεωρητικές αρχές και απαιτήσεις της Χάρτας της Βενετίας. Πρέπει δε να επιμείνουμε να περιληφθεί απαραίτητως το σύνολο της νήσου σε αυτό το σκεπτικό, γιατί πώς μπορούμε να αδιαφορήσουμε για την καταστροφική εγκατάλειψη στη οποία έχουν αφεθεί η ύπαιθρος και οι αγροικίες, στο νότιο τμήμα του νησιού, μόλο που και αυτές συμμετέχουν καθοριστικά στην ταυτότητα του χώρου!

Όταν προβάλλεται ως επιχείρημα η «αναγνωσιμότητα», για να δικαιολογηθεί ένα σχέδιο όπως η προτεινόμενη επανοικοδόμηση της

Στοάς του Φιλίππου, γιατί να μην εξετάσουμε τα μέσα με τα οποία ο χώρος μπορεί να γίνει πιο επισκέψιμος και πιο κατανοητός; Οι σημερινοί επισκέπτες είναι καταδικασμένοι να τριγυρνούν, με αξιοθαύμαστο κουράγιο, για ώρες κάτω από τον καυτό ήλιο και μέσα στον άνεμο, σε έναν από τους ωραιότερους αλλά και δυσκολότερους αρχαιολογικούς χώρους της Ελλάδας, αναζητώντας ματαιώς πληροφορίες που θα τους κατατόπιζαν, αυξάνοντας την απόλαυση της επίσκεψης. Πέρα από το πρωταρχικό πρόβλημα της συντήρησης των αρχαιοτήτων, μήπως δεν υπάρχει επίσης το πρόβλημα της υποδοχής και της πληροφόρησης των επισκεπτών στη Δήλο; Ποιον μπορούμε να πείσουμε ότι η ανακατασκευή της Στοάς

**4. Μακέτα του Ιερού του Απόλλωνα και της Αγοράς των Δηλίων. Κάτω δεξιά διακρίνεται η Στοά του Φιλίππου.**

**5. Γενική άποψη της Συνοικίας του Θεάτρου.**



του Φιλίππου θα βελτιώσει σημαντικά αυτές τις δύο κεφαλαιώδεις ανάγκες στην προσέγγιση του εξαιρετικού αυτού χώρου, του οποίου η επίσκεψη μοιάζει σήμερα περισσότερο με περιπετειώδη εξερεύνηση παρά με ταξίδι μύησης και ευαισθητοποίησης στην ιστορία και τη γνώση της Αρχαιότητας; Υπάρχει σήμερα στον τομέα της υποδοχής και της πληροφόρησης μια μεγάλη πρόκληση, σχετικά με την οποία τίθεται το βασικό ερώτημα πώς να πετύχουμε τους στόχους που θέτουμε.

Σίγουρα δεν λείπουν τα μέσα. Από την απλή συντήρηση, που συχνά αμελείται, μέχρι τη δημιουργία επιμορφωτικών διαδρομών και επαρκή σήμανση καθώς και τη χρήση εικονικών μακετών, χωρίς να παραλείψουμε βεβαίως και κάποιες αναστηλωτικές εργασίες, όταν μπορούν να γίνουν, τίποτα δεν πρέπει να παραλειφθεί, ώστε να γίνει ευκρινές και «αναγνώσιμο» αυτό που συχνά είναι δύσκολο να γίνει κατανοητό από ένα μη πληροφορημένο κοινό. Όσο για το συνολικό κόστος ενός τέτοιου σχεδίου, θα πρέπει βεβαίως να γίνει αντικείμενο σοβαρής μελέτης· θα είναι πάντως μικρότερο του κόστους ανακατασκευής της Στοάς του Φιλίππου. Ιδού μια φιλόδοξη πρόκληση. Απαιτεί την κινητοποίηση ειδικοτήτων, ενεργειών και βεβαίως σημαντικών χρηματικών κονδυλίων, αλλά ο στόχος αξίζει τον κόπο και η πραγματοποίησή τους θα τιμήσει τους επιστημονικούς και πολιτικούς υπευθύνους, κάνοντας τον κάθε επισκέπτη να φεύγει από τη Δήλο με το αίσθημα ότι αποκόμισε γνώσεις και βίωσε απaráμιλλες συγκινήσεις. Η ανοικοδόμηση της Στοάς του Φιλίππου μπορεί, άραγε, να πετύχει τέτοιους στόχους; Ειλικρινά, αμφιβάλλουμε γι' αυτό.

Και καθώς είμαστε ακόμα στην ώρα του προβληματισμού και της

ανταλλαγής ιδεών, γιατί να μην αδράξουμε την ευκαιρία και να προσπαθήσουμε να ανανεώσουμε την προσέγγισή μας ως προς τις αρχαιότητες;

Η πρόσφατη καλλιτεχνική εγκατάσταση (installation) του Κώστα Τσόκλη στη γειτονική Τήνο εισάγει ένα διάβημα σύγχρονης τέχνης στα ερείπια του εγκαταλειμμένου χωριού Μοναστήρια, που θα έπρεπε, ίσως, να εμπνεύσει ανάλογες νέες προσεγγίσεις. Κατορθώνει, με δύναμη και ευαισθησία, να αποκαλύψει τη βαθιά ταυτότητα του τόπου, μαζί με τις παραδοσιακές, αισθητικές και ιστορικές του αξίες. Δεν θα μπορούσαμε εξίσου να προτείνουμε την εισαγωγή στους αρχαιολογικούς μας χώρους αυτού που ο μεγάλος αυστριακός θεωρητικός στο θέμα της πολιτιστικής κληρονομιάς, του τέλους του 19ου αιώνα, Alois Riegl, στη θεωρία του για τη «Νεωτερική λατρεία των μνημείων» αποκαλεί ήδη σχετική αξία της Τέχνης; Δεν θα μπορούσαμε να βρούμε έτσι τον τρόπο εμπλουτισμού της αρχαιολογικής διαχείρισης; Αυτό δεν είναι παρά μια υπόδειξη που με κανέναν τρό-

**6. Αναπαράσταση της Στοάς του Φιλίππου, σε περίπτωση που πραγματοποιηθούν τα έργα αναστήλωσής του. Η φωτογραφία δημοσιεύθηκε στην εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 4.9.06.**

πο δεν πρέπει να γίνει κανόνας. Ίσως θα πρέπει να δοκιμαστεί αυτή η νέα «πλατφόρμα» πειραματικά, για κάποιο περιορισμένο διάστημα και σε περιορισμένη έκταση, με τη βοήθεια αξιόλογων συγχρόνων καλλιτεχνών. Θα προσκαλούνταν να πραγματοποιήσουν εφήμερες εγκαταστάσεις, σεβόμενοι τα αρχαία, σε προσεκτικά επιλεγμένα σημεία, με σκοπό την αρχή ενός νέου διαλόγου με τα ερείπια. Ίσως αυτός να είναι ένας καινούριος, ενδιαφέρων τρόπος για να δοθεί μια απάντηση στην πρόκληση της παρουσίασης των αρχαιολογικών μας χώρων. Τελειώνοντας, πρέπει να υπογραμμίσω ότι αυτές οι παρατηρήσεις ούτε προκλητικές, ούτε πολέμιες είναι. Αντιθέτως, αποτελούν μια συνεισφορά, συμπληρωματική και κυρίως ρεαλιστική σε μια συζήτηση σχετικά με ζητήματα που ξεπερνούν τον στενό κύκλο της επιστημονικής κοινότητας. Ζητήματα που αφορούν πρώτιστα τους Έλληνες αλλά και τους πολίτες της μεγάλης Ευρώπης, της άμεσης κληρονομιάς του ελληνικού πολιτισμού, τόσο στον τομέα της φιλοσοφίας και της πολιτικής όσο

και σε αυτόν, πιο απτό και άμεσο, του υλικού πολιτισμού, δηλαδή των αρχαιολογικών μνημείων που μας κληροδότησε.

Ας είμαστε προνοητικοί επαγρυπνώντας και προσέχοντας να μην αλλοιώσουμε το μήνυμα ταπεινότητας που μας μεταδίδουν, να μην αποπροσανατολίσουμε τους χώρους αυτής της συλλογικής μνήμης με ενέργειες χωρίς νόημα και ανοικοδομήσιμες επιτηδευμένες. Κυρίως, ας προσέξουμε να μην μεταμορφώσουμε τις κορυφαίες στιγμές της ανθρωπότητας σε κοινές ατραξιόν εντυπωσιασμού που θα διώξουν για πάντα το περιήγητο και τόσο εύθραυστο «πνεύμα του τόπου» που ενοικεί σε κάθε αρχαιολογικό χώρο.

#### **A Time for Reconsideration Jean-Pierre Adam**

On the occasion of a publication in the newspaper *Kathimerini* on the reconstruction of Philip's Stoa on Delos Island, the author of this article raises certain questions trying to elucidate the theoretical dimension of the problems related to this project. Therefore, he queries the rational of such an enterprise today and examines the cost, purpose and benefit of the work, as well as its visual impact on the environment. He further suggests as an alternative scheme a management plan for the entire island, fully compatible with the Chart of Venice, that would evaluate and incorporate all the peculiarities this exceptionally fragile site presents, so that the damage and destruction caused by the climatic conditions and tourism could be controlled. The author also considers essential the incorporation of the entire island in the project, so that the abandonment and devastation of land and houses of the southern countryside, a part of the island that decisively contributes to the unique identity of Delos, could be dealt.

